

ALISHER NAVOIY VA FUTUVVAT TALQINI

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.9.09.007>

Xolboyeva Muslima Usmonjonovna,

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti kichik ilmiy xodimi

Annotatsiya. Maqolada Nizomiddin Alisher Navoiyning fatiylik sifatlariga urg‘u berilgan. Xusayn Voiz Koshifiyning “Futuvvatnomai sultoni” asaridagi javonmardlarga xos xislatlar Alisher Navoiy odob axloqi misolida ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: “Futuvvatnomai sultoni” asari, “Makorim ul-axloq” asari, futuvvat, javonmardlik, axloq, saxovat, muruvvat, vafo.

АЛИШЕР НАВОИ И ТОЛКОВАНИЕ ФУТУВВАТА

Холбоева Муслима Усмонжоновна,

Младший научный сотрудник Института узбекского языка, литературы и фольклора Академия Наук Республики Узбекистан

Аннотация. В статье подчеркнуты качества Фати Низамуддина Алишера Навои. На примере этики Алишера Навои раскрываются характеристики юношей в «Футувватномай Султани» Хусейна Ваиза Кошифи.

Ключевые слова: Произведение «Футувватномай султаны», произведение «Макорим ул-ахлак», футувват, мужество, нравственность, великодушие, доброта, верность.

**ALISHER NAVOI AND INTERPRETATION OF FUTUVVAT
KHOLBOEVA MUSLIMA USMONJONOVNA**

Xolboyeva Muslima Usmonjonovna,

A junior researcher at the Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

Abstract. The article emphasizes the Fati qualities of Nizamuddin Alisher Navoi. The characteristics of young men in Husain Vaiz Koshifi’s «Futuvvatnomai Sultani» are revealed in the example of Alisher Navoi’s ethics.

Key words: The work «Futuvvatnomai sultani», the work «Makorim ul-akhlaq», futuvvat, courage, morals, generosity, kindness, loyalty.

Kirish. Tasavvuf arboblari aytadilarki, “Allohni insonga Alloh bildiradi. Sen Alloh sevgan ishlarni bajarsang, Uning rizosiga muvofiq amallar qilsang, yo‘lida yursang, U ham senga O‘zini tanitadi, bildiradi. Shuning uchun tasavvufning bosh g‘oyasi – Allohga tobe bo‘lmoq, Alloh rozi bo‘ladigan, Alloh sevadigan ishlarni qilib, natijaga erishmoqdir” [4,63]. Tasavvufda futuvvat tushunchasi mavjud bo‘lib, bu so‘z arab tilidan tarjima qilinganda “yoshlik, saxovat, mardlik, jasorat, nasab” ma’nolarini anglatadi. Xusayn Voiz Koshifiyga ko‘ra : “futuvvat eldan yashirin biror ish qilmaslik, hamma

odamlar bilan xushfe'llikda yashashdir va ahdda vafo qilmoqlikdir. Koshifiy uni tok daraxti bilan qiyoslaydi xuddi daraxtda tana, po'stloq, ildiz, shoxu barg va gulu meva bo'lganiday, futuvvatning ham tanasi, ildizi, po'stlog'i, shoxi va gulu mevasi bor deydi va futuvvatning ildizi- pok muhabbatdir, tanasi-tavozu, shoxlari- sabru toqat, yaproqlari – parhez, po'stlog'i – odob va hayo, gullari- xushfe'llik va marhamat, mevasi – karam va saxovatdir”, deya ta'riflaydi. Futuvvat tariqatning bir qismi bo'lsa, muruvvat futuvvatning qismidir, deyiladi mazkur manbada [3,22].

Adabiyotlar tahlili. Bizning nazdimizda, Alisher Navoiy Alloh rozi bo'ladigan, Alloh sevadigan amallarni o'z hayotiga tatbiq qilgan zotdir. Adabiyotshunos olim Nurboy Jabborov Alisher Navoiy haqida quyidagicha yozadilar: “Shuni alohida ta'kidlash kerakki, hazrat Alisher Navoiy futuvvat g'oyasini asarlarida badiiy talqin etibgina qolmay, hayotda ham uning qoidalariga to'liq amal qilgan. Shu ma'noda, buyuk mutafakkir futuvvatning targ'ibotchisi emas, balki buyuk fatiy ham bo'lgan”[6,66]. “Makorim ul-axloq” asari Alisher Navoiy haqida yozilgan eng tarixiy qiymatga ega asarlardan biri bo'lib, Alisher Navoiyni dunyoga kelishini shunday tasvirlaydi:

Ko'ngul bog'ida bir nihol ko'kardi,

Jon osmoniga yangi bir oy chiqdi.

“Ya'ni boshqalarni to'g'ri yo'lga boshlash qobilyatiga ega bo'lgan, sifat va pok niyatli, saltanatning ustuni va mamlakat tayanchi, xoqonlik davlati suyanchig'i va Hazrati sultonning yaqin kishisi bo'lgan ul oliy Hazrat tovuq yiliga to'g'ri keluvchi (hijriy- qamariy) sakkiz yuz qirq tortinchi yil ramazon oyining o'n yettinchi kuni yo'qlik dunyosidan borlik olamiga qadam qo'yib, o'zining go'zal va porloq chehrasi ulug'ligi bilan yer yuziga ziynat bag'ishladi”[8,18]. Alisherning baxtiyor yuzida tug'ilgan onidayoq lutfu karam belgilari, go'zal xulq- atvori aniq ko'zga tashlanib turgan. Xondamir Navoiyning tug'ilish sanasini tarixiy manbalar bilan izohlaydi. Navoiy ramazon oyining o'n yettinchi sanasida quyosh chiqar paytda tug'ilgan. Ayni shu sanada “Mannon mulkidan so'nggi payg'ambar alayhi salavatga vahiy va Qur'onning tushirilishi ham ana shu kuni yuz bergan bo'lib”, Badr jangi ham aynan shu kuni yuz bergan. Ayrim ulamolarning fikrlaricha, qadr kechasi ham ramazon oyining ushbu sanasiga to'g'ri keladi [8,19]. Xondamir Hazrat Navoiy haqidama'lumot berer ekan, uning saxovatpeshaligiga alohida urg'u beradi, futuvvat ahlidan ekanini yozadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Xusayn Voiz Koshifiyning “Futuvvatnomi sultoniy” asarida keltirilishicha, futuvvatning 3 martabasi mavjud: saxovat, safo va vafodir. “Naqshband hazratlari hadya keltirgan kimsaga xuddi shunga mos hadya berar edilar. Mehmonni ko'p siylashdan juda xushlanardilar. Mehmon ko'ngli uchun hatto nafl ro'zani buzish joizligini so'zlardilar” [7,45]. “Naqshbandiya sulukidagi barcha shayxlar saxovat va muruvvatda namuna edilar. Xoja Ahror Valiy shuncha yeru mulklari bo'lsada, ammo o'zlarini faqiru haqir hisoblaganlar. Chunki barcha boyliklarini boshqalarning manfaati va ehtiyojiga sarflardilar, shundan shodu xurram edilar. Umarshayx Mirzo Toshkentning bir yillik xirojini talab qilib, lashkar

tortib kelganda, shahar aholisini tashvishdan xalos etishdan tashqari, yana toshkentliklarga 70 ming dinor tuhfa etdi – xalq qishdan eson-omon chiqsin, deb shunday qildilar. Xoja Ahror Valiy qurdirgan madrasa va xonaqohlarning soni yigirmadan ortiq, vaqfnoma daftaridagi mol-mulklarning soni 254 tani tashkil etadi. “Bizning yerlarimiz biz tirikligimizda hmoyamizda edilar, o‘lganimizdan keyin ham himoyamizda bo‘lsinlar”,- deb aytdilar. “Alarning mollari batamom faqirlar uchun sarf bo‘lardi”, - deb yozadi hazrat Jomiy “Nafohat ul-uns”da. (Muhammad Qozi. Tuhfat ul-solikin. B.Valixo‘jaye tarjimasini, “Fan”, 29-bet.) shunday ulug‘ sahovatni hazrat Jomiy, hazrat Navoiy, sulton Husayn Boyqaroda ham ko‘ramiz” [5,109]. Naqshbandiya tariqatida bo‘lgan Alisher Navoiy futuvvat g‘oyasini, uning shartlarini o‘z hayotiga tatbiq etgan. “Makorim ul-axloq” asarida yozilishicha, hijriy-qamariy 906 yil boshlarida (milodiy 1500 yilning iyul-avgust oylari) Sulton Husayn Boyqaro Mozandaronga tashrif buyuradi. Mozandaron viloyati hokimi Amir Muboriziddin Muhammad Valibekka zarur xarajatlar uchun Hirot shahri va uning atroflaridagi qishloqlar aholisidan yuz ming dinor miqdorida pul yig‘ilishi farmoni keladi. Hokim ellik ming dinorni qishloq aholisi va boylardan yig‘adi, qolganini esa Hirot shahri aholisidan jon boshiga yoki qullar soniga qarab undirmoqchi bo‘ladi. Ammo bu ishni Alisher Navoiy bilan maslahatlashmasdan qila olmasligi sababli hazratning noiblaridan birini chaqirib, ushbu rejasini ma‘lum qiladi. Alisher Navoiy xalqqa o‘rinsiz soliq solinishni Sohibqiron saltanati uchun munosib ish deb hisoblamayman, deydi va pulni o‘z yonlaridan to‘lab yuboradi.

Javonmardlikning butun mohiyati ikki sifatda aksini topadi: birisaxovat ya‘ni do‘stlarga naf yetkazish, ikkinchisi – shijoat ya‘ni do‘stlarni dushman zararidan himoya qilish. “Makorim ul-axloq”da yana o‘qiymiz: “...maqtalgan xislatlarga ega bo‘lgan Amirning muborak xulq-atvorlari xuddi shunday bo‘lib, [ul zotning] cheksiz yaxshiliklari bu borliq olamda shuhrat topish yoki abadiy olamda katta savobga erishish uchun qilingan emasdi. Chunki bu dunyo va undagi narsalar ul zotning himmat nazarida bir somon xasichalik qimmatga ega emasdi. Ammo cheksiz ochiqqo‘llik va saxiylik xislatigaega bo‘lishiga qaramasdan, hech qachon hech kimga bir arpa donichalik ham minnat qilmasdi” [8,120]. Asarda Alisher Navoiyning saxovati haqida turli hikoyatlar keltirigan. Shulardan biri Navoiy va shahzoda Muhammad Muhsin Mirzo xususida. Shahzoda Sabzavor qal‘asida ma‘lum miqdorda g‘alla zaxirasini to‘plamoqchi bo‘ladi ammo bu viloyatda g‘alla kam edi. Noiblar shaharda Navoiyning yaqin kishisida juda ko‘p g‘alla borligini va undan qarzga olib turish kerakligini aytishadi. Amo shahzoda rozi bo‘lmaydi. Bu xabar Navoiyning qulog‘iga yetib borganidan so‘ng, amir barcha g‘allasini shahzodaga tortiq qiladi: “Xudoga qasam ichib aytamanki, agar har bir bug‘doy doni o‘rniga bir donadan marvarid bo‘lganida edi, u kishidan ayamagan va ularning hammasini tortiq qilib, o‘z shahzodamning qalbiga mehr va muhabbat urug‘ini ekkan bo‘lardim” [8,125]. Shu o‘rinda Xondamir hazrat Navoiy tasvirida chiroyli o‘xshatish (tashbeh) qo‘llaydi:

Aql sening kaftingni saxovat koni deb biladi,
Lekin ilm konida sendek gavhar topilmadi.

Tahlil va natijalar. Navoiyni tasavvuf va iymon ahlining qiblasi deya tavsiflab, uning qurdirgan masjid va xonaqohlariga alohida to'xtalib o'tadi. Jumladan, 52 ta rabot (Sarixiyobon, To'g'uzrabot, Havzak, Darai zangi, Chihilduxtaron, Tarnob, Panjdeh, Qutulmishi, Murg'ob, Marvchoq, Puli Ahmad Mushtoq, Yabg'u, Zohid, Xoja Duka, Chahorshanba, Bobo Bo'ri, Darai qo'rqush, Kandagi, Oqrabot, Muzduron, Yonbuloq, Dashti Shoraxt,..va boshqalar), 19 ta hovuz (Ziyoratgoh hovuzi, Andxud hovuzi, Rohi Xorazm hovuzi, Shohoni Garmob hovuzi, Fushang masjidi hovuzi, Pariyon hovuzi va boshqalar), 16 ta ko'prik (Sepulak, Tulki, Soqislamon, Childuxtaron, Tarnob, Qalandaron, Qozbonon va boshqalar), 8 ta hammom (Ziyoratgoh, Darai zangiy, Tuvuchi, Childuxtaron, Panjdeh, Fayzobod, Sa'dobod va boshqalar), ko'plab masjid, 12 ta madrasa, 5 ta maqbara, xonaqohlar ("Xalosiya", "Jamoatxona", "Ziyoratgoh", "Shayx Fariduddin Attor qabri boshida qurilgan xonaqoh", "Mavlono Sirriy xonaqohi"), imoratlar ("Fanoiya", "Havzi mohiyon", "Dor ul-huffoz"), kutubxona, shifoxona va boshqa binolar.... Hazrat Navoiyning saxovati shunchalik keng ediki, sulton Husayn Boyqaro biron joyga safarga chiqmoqchi bo'lsa, amir katta miqdordagi pulni sulton va shahzodalarga tortiq qilar, sultonning hamrohlarini ehson dasturxonidan bahramand etardi. Bu holat Sohirqiron yurishdan qaytib kelgan chog'da yana takrorlangan. Misol sifatida sultonning Balxdan qaytib Qandahorga ketishida hazrat Navoiy 25 tuman kumush pul, ming man (XV asrgacha 1 man 3 qadoq ya'ni 1,255 kg) ipak, ming xarvor (1 xarvor – 300 kg) g'alla tortiq qiladi. Qariyb ming dinor pulni haram ahli va shahzodalarga, amirlar va davlat amaldorlariga hadya etadi.

Koshifiy o'z asarida futuvvatning olti botiniy sharti haqida gapirgan. Shulardan birinchisi saxovat. Ikkinchisi tavoze. Kamtarlik Navoiyning odati edi. Uning martabasi oshib borgani sari, undagi kamtarlik va xushfe'llik ham ortib borgan. Xondamirning yozishicha, Alisher Navoiy sultondan o'ziga nisbatan oshib borayotgan inoyat va mehribonchiliklarni ko'rib, xilvat joyga borganda o'z boshining tepasidan tuproq sochar va nafsiga manmanlik va kibrga berilib ketmasligini ta'kidlardi. Uchinchisi qanoat. "Mahbub ul-qulub" asarida Alisher Navoiy qanoatni quyidagicha ta'riflaydi:

Har kimki, qanoat tarafi nisbat bor,

Borcha el aro tavoze-u izzat bor,

Ulkim tamma-u hirs bila ulfati bor,

Yaxshi-yamon ichra zillat-u nakbati bor.[1,59]

To'rtinchisi avf va marhamat, "Makorim ul-axloq" asarida bir hikoyat keltiriladi. Unda Sulton Abu Said Mirzo davrida bir kuni yosh Navoiy juma namozidan so'ng xiyobonga bormoqchi bo'ladi va bir tilanchini ko'rib qoladi. Tilanchi oilali ekanligini, lekin ertalabdan beri hech kim unga sadaqa qilmaganini aytadi. Navoiy yonidagi yolg'iz tangasini Allohga tavakkal qilib, tilanchiga beradi. Shom namozigacha xiyobonni aylanib qaytayotganida tilanchini aynan o'sha joyda o'sha so'zlar bilan turganini ko'radi. Tilanchining ochko'zligi va yolg'onchiligidan hayratga tushadi, ammo buni o'ziga bildirmaydi. Bu uning bag'rikengligi, marhamatliligidan nishonadir. Beshinchisi havobandlik (kibr, manmamlilik) va g'ururni tark

etish bo'lib, Xondamir bu haqida quyidagicha yozadi: "...sof ko'ngilli, salobatli va tadbirli Amir kuchi yetganicha va qo'lidan kelganicha ushbu go'zal xislat va ma'qul odatni o'zida namoyon qilishga intilar, imkoni va iloji boricha manmanlik va kibr kabi noma'qul odatlardan o'zini tiyishga va uzoq tutishga harakat qilardi. Kamtarlik uning muborak zotining odati, yumshoqko'ngillik esa uning yumshoq tabiatining xususiyati edi" [8,114]. Oltinchisi qurb. Navoiy "Badoe ul-vasat" devonidan olingan mana bu baytda o'z holatini tasvirlaydi:

Tanimni qurb fizosida xoki rah etting,
Boshimni vasl eshigiga oshno qilsang. [2,191]

Xulosa qilib aytish mumkinki, Alisher Navoiy asarlaridagi qahramonlar sifati, odob-axloqi, shunchaki to'qimalilik tamoyiliga asoslanmaydi. Ularda shoir tabiatiga xos yuksak insoniy fazilatlar ham yaqqol namoyon bo'ladi. Shu sababli, shoir ijodini o'rganishda, avvalo, uning shaxsiyati, ma'naviy-axloqiy qiyofasiga e'tibor qaratish lozimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mahbub ul – qulub// -T.:Yoshlar nashriyot uyi, 2018
2. Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy.Badoe ul-vasat//Mukammal asarlar to'plami.20 jildlik8 –jild, -T.:Fan,1992.
3. Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai sultoni; Axloqi Muhsiniy// Toshkent. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2011
4. Mahmud Asad Jo'shon.Tasavvuf va go'zallik //-T.: "Adolat", 2004.
5. Najmiddin Komilov "Tasavvuf"//T.: "Movarounnahr"- "O'zbekiston",2009
6. N.Jabborov. Alisher Navoiy asarlarida futuvvat g'oyasining badiiy talqini // "Alisher Navoiy va XXI asr" mavzusidagi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari// -T.:Mashhur-press", 2020.
7. Y.Eshbek. Bahouddin Naqshband Buxoriy//- Q.: "Nasaf" , 2010.
8. G'iyosiddin Xondamir.Makorim ul-axloq.Toshkent.Yoshlar nashriyot uyi, 2018